

Видатний вчений, лицар науки, патріот (до 130-річчя від дня народження академіка О. О. Богомольця)

У травні 2011 р. виповнилося 130 років від дня народження видатного вченого і громадського діяча, академіка Олександра Олександровича Богомольця. Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України зберігає і примножує традиції, започатковані академіком, свято береже пам'ять про нього. У 1981 р., з нагоди 100-річчя від дня народження Президента АН УРСР, Героя Соціалістичної Праці, академіка О. О. Богомольця, було відкрито меморіальний кабінет-музей та встановлено меморіальну дошку на будинку Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця АН Української РСР. Автором експозиції музею був син і учень Олександра Олександровича – член-кореспондент АН УРСР Олег Олександрович Богомолець.

Вже стало традицією у бібліотеці Інституту організовувати інформаційні стенди та книжкові виставки до ювілейних дат. Ось і до цієї знаменної дати бібліотека організувала велику виставку прижиттєвих видань О. О. Богомольця, наукових праць його учнів і послідовників, літератури про його діяльність як вченого і державного діяча, художніх творів письменників про нелегкий життєвий шлях академіка.

Надзвичайно складна доля цієї геніальної людини.

Народився О. Богомолець 12 травня 1881 року в Лук'янівській тюрмі в ув'язненій революціонерки-народниці дворянського походження Софії Миколаївни Прісецької-Богомолець, якій страту замінили довічним ув'язненням. У віці двох тижнів малого Сашка адміністрація тюрми передала на виховання дідусяві, Миколі Максимовичу Прісецькому, який мешкав на хуторі Климове, недалеко від Сорочинців. Батька його, Олександра Михайловича Богомольця, на той час теж було заарештовано і без суду вислано на п'ять років під нагляд поліції.

Після відбуття покарання батько повернувся в Україну і вперше побачив сина, якому виповнилось шість років. Дідусь його на той час вже помер і Сашко поневірявся по чужих людях.

Забравши сина, Олександр Михайлович переїжджає до Ніжина, де в невеличкому родовому маєтку жили дві його рідні сестри Марія і Єлизавета. Згодом він розпочав клопотання для одержання дозволу на поїздку з сином на Карійську каторгу, де

відбувала покарання його дружина. В цьому йому посприяв Лев Толстой, до якого Олександр Михайлович двічі звертався по допомогу. Дозвіл нарешті було одержано, і 1890 р. батько з сином побачились зі своєю дружиною і матір'ю, яка вже вмирала від туберкульозу. На пам'ять про матір Сашко привіз із заслання томик Шевченкового «Кобзаря», власноручно оплетений її рукою з вишитими на ньому волошками.

Своє навчання Олександр розпочав у Ніжинській гімназії, потім 5 років провчився в Кишиневі, де жив у родичів за відсутності батька. У 1900 р. закінчив Київську гімназію з золотою медаллю. Цього ж року він вступив до юридичного факультету, але під впливом професора О. О. Томашевського, відчувши потяг до медицини, перевівся на медичний факультет Новоросійського університету в Одесі, який закінчив з відзнакою у 1906 р.

Ще в студентські роки талановитий юнак прилучився до наукової діяльності. Його вчителями були професори В. В. Підвисоцький, Н. Г. Ушинський, Л. О. Тарасевич, В. В. Воронін. У травні 1909 р. у Військово-медичній академії в Петербурзі відбувся захист його докторської дисертації «К вопросу о микроскопическом строении и физиологическом значении надпочечных желез в здоровом и больном организме». У 29 років юнак одержав звання приват-доцента і запрошення очолити кафедру загальної патології Саратовського університету.

У своїй науковій роботі він зосереджується на вивченні надниркових залоз, дослідженнях імунітету, довголіття, переливання крові, питань патологічної фізіології. Не цурався молодий вчений і організаційної роботи: брав активну участь у створенні Вищих жіночих медичних курсів у Саратові, деканом яких був до 1917 р., організував лабораторію і кафедру мікробіології в Саратовському аграрному університеті.

На початку 1925 р. О. О. Богомольця за конкурсом обирають на посаду завідуючого кафедри патологічної фізіології медичного факультету 2-го Московського державного університету. Цього ж року виходить друком його підручник «Патологічна фізіологія».

У Москві, крім керівництва кафедрою, О. О. Богомолець опікується створенням відділів експериментальної патології при Медико-біологічному інституті Головнауки та при Інституті з вивчення вищої нервової діяльності при Комуністичній академії ЦВК СРСР,

а згодом і при Інституті переливання крові, директором якого він став 1928 р. На цій посаді Олександр Олександрович перебував до обрання його у 1929 р. дійсним членом Всеукраїнської Академії наук.

У 1930 р. О. О. Богомолець переїздить до Києва, де його обирають Президентом ВУАН. Цей період життя вченого відзначається особливою напруженістю. Повністю перебудовується структура Академії, замість розрізнених лабораторій і кафедр створюються інститути, до роботи в них залучаються видатні вчені.

Цього ж року організовується Інститут експериментальної біології і патології Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР. Одночасно з Інститутом засновується і наукова бібліотека. У розробленому плані структури Інституту, поданому до Сектора науки Народного Комісаріату Охорони здоров'я УСРР, серед іншого, зазначається: «Для обладнання Інституту научними приборами и библиотекой потребуются, кроме покупки на внутреннем рынке, не менее 60 тыс. рублей в иностранной валюте»¹.

Інститут не мав власного приміщення, його співробітники містилися в 3–4 кімнатах, наданих Інститутом мікробіології та епідеміології ім. Д. К. Заболотного. Лише влітку 1931 р. було розпочато будівництво основного корпусу та допоміжних приміщень Інституту по вулиці Виноградній, яке завершилося в 1933 р. У новоствореному корпусі було виділено приміщення і для бібліотеки. Основу її фонду становила література з власної бібліотеки академіка Богомольця. Багато видань передали для загального користування і науковці Інституту. Серед них були наукові праці академіка О. О. Богомольця, його учнів і послідовників, а також література суміжних галузей науки. Завдяки підтримці дирекції та активній праці співробітників бібліотеки здійснювалось інтенсивне комплектування фонду, який на той час вже нараховував понад 10 тис. томів. Крім обслуговування наукових співробітників книгами свого фонду та міжбібліотечним абонементом, бібліотека здійснювала велику бібліографічну роботу, налагоджувала книгообмін виданнями Інституту з науковими центрами в різних куточках світу.

У травні 1934 р. на засіданні Президії Всеукраїнської Академії наук було прийнято рішення створити Інститут клінічної фізіології на чолі з академіком О. О. Богомольцем. Інститут об'єднав усі медичні кафедри Академії і за короткий час виріс у найбільшу в Україні науково-дослідну інституцію з питань медицини та суміжних галузей. Він став, по суті, медичним відділенням Академії наук УСРР. Експериментальні відділи і дирекція Інституту розташувались у приміщенні Інституту експериментальної біології і патології. Бібліотека почала обслуговувати і співробітників новоствореного Інституту.

¹ Архівні матеріали Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України.

У подальшому, створений О. О. Богомольцем Інститут експериментальної біології і патології, став «колицкою» кількох авторитетних в усьому світі інститутів. Так, після його об'єднання з Інститутом клінічної фізіології у 1953 р. було створено нинішній Інститут фізіології ім. О. О. Богомольця АН УРСР, а з відділу експериментальної офтальмології, очолюваного В. П. Філатовим, виріс Український НДІ очних хвороб і тканинної терапії МОЗ УРСР. Пізніше було засновано Інститут геронтології АМН України, Інститут проблем онкології ім. Р. С. Кавецького АН УРСР (зараз – Інститут експериментальної патології, онкології та радіобіології ім. Р. С. Кавецького НАН України), Інститут ендокринології та обміну речовин ім. В. П. Комісаренка. В них продовжували справу академіка О. О. Богомольця його соратники і учні, видатні вчені: М. Д. Стражеско, В. П. Філатов, В. П. Комісаренко, Р. С. Кавецький, М. М. Горєв, М. М. Сиротинін, Є. О. Татаринів, Н. Б. Медведєва, А. Ю. Лур'є, А. Д. Тимофійвський, Н. Ф. Мельников-Разведьонков та ін.

У цей же час О. О. Богомольцем засновується «Медичний журнал», який швидко набув визнання як у вітчизняних, так і зарубіжних фахівців. Лише в обмін на свій журнал, бібліотека Інституту одержувала понад 150 іноземних і вітчизняних часописів, що на той час було значним підтвердженням авторитету видання і суттєво поповнювало фонд бібліотеки. Варто зазначити, що ці раритетні видання зберігаються у нинішніх фондах наукової бібліотеки Інституту фізіології з перших їх номерів і до цього часу користуються попитом серед наукових працівників.

Одночасно з великою організаційною та громадською роботою (депутат Верховної Ради Української РСР, член Президії АН СРСР, член ЦВК СРСР, член Президії Київської міської Ради та Облвиконкому, академік АН Білорусії), О. О. Богомолець здійснює багатогранну наукову діяльність, підтримує тісні зв'язки з ученими різних галузей, відвідує інститути і лабораторії, де знайомиться з ходом наукових досліджень. Вчений публікує роботи про механізм дії переливання крові, розвиток нового вчення про фізіологічну систему сполучної тканини, а також праці з проблем онкології, структури і функцій надниркових залоз, з питань імунітету людського організму та алергії. За фундаментальну наукову працю, тритомник «Руководство по патологической физиологии», опубліковану в 1935–1937 рр. під редакцією та за участю О. О. Богомольця, вченого було удостоєно Державної премії СРСР. У відділі серології, яким керував Олександр Олександрович, вперше було одержано антиретиккулярну цитотоксичну сироватку (АЦС), розроблено методику її виготовлення і застосування. Також вивчалась її дія при різних захворюваннях.

У 1937 р. на II Міжнародному конгресі в Парижі О. О. Богомольцем було прочитано доповідь про механізм дії переливання крові, яка одержала широке визнання

міжнародної наукової спільноти. Тут же, на всесвітній виставці, Інститут експериментальної біології і патології удостоївся диплома «Золота медаль».

Велику увагу вчений приділяв проблемі старіння, боротьбі за нормальне довголіття. У виданій 1938 р. монографії «Продовження життя» він виклав свої погляди на причини дочасного старіння і шляхи продовження життя: 1. «Основне положення в боротьбі за довголіття: жодного перенасичення. Треба берегти бажання. Воно – могутній стимул творчості, воно – стимул кохання, стимул довгого життя»². 2. «Величезне значення для здоров'я організму... і його довголіття має стан нервової системи... Вплив вищої нервової діяльності, психічних станів на загальний стан організму, на стан його внутрішніх органів... безсумнівний»³.

З початком Великої Вітчизняної війни Академію наук УРСР евакуюють в Уфу, адже потрібно було забезпечити збереження наукової еліти, старшого покоління вчених-академіків, цінного наукового обладнання, унікальних бібліотечних фондів. Всі сили евакуйованих колективів Академії спрямовувалися на прискорення перемоги.

В евакуації О. О. Богомолець багато уваги приділяв обов'язкам Президента АН УРСР та віце-президента АН СРСР (на цьому посту він перебував з 1942-го по 1945 р.). Разом з тим вчений активно працює над застосуванням АЦС для прискорення загоєння ран та переломів у поранених. За створення таких, вкрай необхідних на той час, препаратів у лютому 1944 р. йому було присвоєно звання Героя Соціалістичної Праці.

Наприкінці 1943 р. розпочалося повернення Академії наук до Москви. А на початку 1944-го – Академія наук Української РСР була вже у Києві і одразу почала нарощувати свою діяльність. На засіданнях Президії АН УРСР розглядалися питання про якнайшвидше налагодження роботи академічних інститутів, відновлення їх зруйнованих приміщень, пошкодженого, пограбованого господарства.

Вже у травні 1944 р. відновив свою діяльність на рідній землі й Інститут клінічної фізіології АН УРСР. За сприяння дирекції і бібліотека Інституту розпочала свою роботу. З її книжкового фонду на той час збереглося 7,5 тис. примірників. Частково збереглися каталоги книг та періодичних видань. Вже в ті важкі роки бібліотека здійснювала аналітичний розпис нової медичної періодики та збірників праць. Було розпочато роботу з перевірки та поповнення картотеки наукових праць співробітників інститутів. Оскільки у щойно визволеному місті працювало ще мало бібліотек, обслуговувались й працівники інших установ: Санітарно-бактеріологічного Інституту, Інституту мікробіології, Інституту біохімії, Охматдиту. Поступово налагоджу-

валось комплектування фонду бібліотеки. Через Центральну наукову бібліотеку АН УРСР було оформлено передплату на вітчизняну та іноземну періодику. До ювілейної сесії з нагоди 25-ї річниці Академії наук та до Українського з'їзду лікарів організовувались книжкові виставки. За запитом читачів здійснювався пошук та складались письмові бібліографічні довідки.

Крім постійних занять науковими дослідженнями, виконання обов'язків Президента Академії наук УРСР, О. О. Богомолець брав активну участь у роботі Центрального Виконавчого комітету СРСР, вищого законодавчого органу країни, Верховної Ради СРСР, а у 1944 р. його було обрано заступником Голови Верховної ради Української РСР.

Однак, тяжка хвороба, слабке здоров'я, евакуація, напружена праця зробили свою справу, 19 липня 1946 р. серце О. О. Богомольця зупинилося. Поховали вченого, як він і заповідав, у створеному ним на території Інституту фізіології парку по вул. Виноградній. У 1953 р. Інституту було присвоєно ім'я його засновника. Виноградну також переіменували на вулицю Академіка О. О. Богомольця.

З того часу вже минуло 65 років, та пам'ять про Олександра Олександровича живе в його справах і учнях. В Інституті фізіології функціонує кабінет-музей академіка, а у науковій бібліотеці Інституту, яка налічує сьогодні понад 90 тис. одиниць друкованих видань, вичерпно представлені як прижиттєві видання О. О. Богомольця, так і перевидання його праць, наукові дослідження його соратників, учнів, послідовників, нинішніх видатних вчених Інституту. До ювілейних дат академіка проводяться наукові конференції. У 1954 р. Президією АН Української РСР було засновано премію ім. О. О. Богомольця за кращі наукові роботи в галузі фізіології і теоретичної медицини.

В рамках невеликої журнальної публікації важко розкрити всю геніальність та багатогранність особистості академіка О. О. Богомольця: понад усе він любив науку і віддавався їй повністю, любив музику і природу, любив людей, всіляко підтримував талановиту молодь, завжди заохочував творчість та ініціативу. От як характеризувала свого вчителя і соратника, член-кореспондент АН Української РСР професор Н. Б. Медведєва: «При ньому всі люди ставали кращими, бо він своєю присутністю облагороджував людей. Він надихав людей на працю, від нього йшла радість завжди бадьорої і напруженої творчої, дружньої праці»⁴.

⁴ *Медведєва Н. Б.* О. О. Богомолець – видатний радянський вчений. – К., 1950. – С. 31.

² *Богомолець О. О.* Продовження життя. – К.: Вид-во АН УРСР, 1940. – С. 119.

³ Там само. – С. 44.

Світлана Науменко,
молодш. наук. співробітник
Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України,
Катерина Дегтярьова,
молодш. наук. співробітник
Інституту фізіології ім. О. О. Богомольця НАН України